

KİMLİK, KÜLTÜR VE DEĞİŞİM SÜRECİNDE
OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE

KÜRTLER

ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

6-8 EYLÜL 2012

BİNGÖL

*In the Context of Identity, Culture and Change From Ottomans to the
Present the Kurds International Symposium*

Di Pêvajoya Nasnamê, Çan û Guhertinê De Ji Osmanîyan Heta Îro Kurd

الأكراد من حيث الهوية والثقافة والتطور منذ العهد العثماني حتى اليوم

EDİTÖR

Doç. Dr. M. Cengiz YILDIZ

KATKIDA BULUNANLAR

Arş. Gör. Ahmet ALP

Arş. Gör. Fecri ARSLAN

Arş. Gör. Selman YEŞİL

Arş. Gör. Zahir ERTEKİN

Arş. Gör. Bedrettin BASUĞUY

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

2013

KÜRTLERDE SÖZLÜ KÜLTÜR VE HİKÂYE ANLATICILIĞI: DENGBEJLİK GELENEĞİ

Zelal ÖZAGAÇHANLI

Özet

Sözün insan hayatındaki yerini alması kuşkusuz çok eski bir geçmişe aittir. Söz uzunca bir zaman kalıplaşmış deyimler, atasözleri, hikâyeler ve çeşitli anlatım biçimleri ile beraber, geleneksel toplumların ortak tecrübesini aktardığı bir kültür unsuru olarak karşımıza çıkar. Sözlü gelenek binlerce yıllık bütün bir insanlık kültürünü içine alıp, belleklerde taşıyıp, yazının sınırlarına kadar getirmiştir. 16. yüzyıldan itibaren matbaanın yazıyı hâkim bir unsur olarak insan hayatına sokması ile beraber söze dayalı olan kültürün; yani sözlü kültürün, hayatlarımızdan yavaşça çekildiğini, bu kültürün yazılı kültürün egemenliği altında dönüştüğünü, bu süreçte de kayıpların yaşandığını söyleyebiliriz.

Dünyanın birçok yerinde Walter J. Ong'un 'birincil sözlü kültür' (okuma yazma hakkında en ufak bir bilgisi olmayan) dediği kültürler çoktan kaybolmuşken, yazının ilk defa kullanıldığı Ortadoğu coğrafyasında sözlü kültürün izleri halklar arasında hızla silinse de hala yaşamaktadır. Söz konusu coğrafyada arkasında çok az yazılı metin bırakan Kürt halkının kolektif sözlü belleğin aktarıcıları Dengbêjlerdir. Dengbêj Kürtçede deng (ses) ve bêj (söyleyen) kelimelerinden oluşur; seslendirici, söz söyleyen, sözü olan ya da sese biçim veren anlamlarına gelir. "Dengbêj, sesi meslek edinmiş usta, mekânı ses olmuş insandır." Dengbêjlik geleneği, tıpkı diğer sözlü kültürlerdeki hikâye anlatıcılığı gelenekleri gibi Kürt toplumunun ana kültür kodlarını taşır, kurar ve devreder. Dengbêjler anlatılarında savaş, aşk, etnik ilişkiler ve diğer toplumsal temaları işleyerek kolektif hafızanın alanı içine dâhil etmişlerdir. Dengbêj olayları şarkılarla, ağıtlarla, masallarla, ninnilerle, manilerle, atışmalarla ve konuşmalarla aktardığı için, bir aktarımı – ki bu aktarım etkileşimi ve iletişimi içerir – esas aldığı için, kültürel geleneklerce kuşatılmıştır.

Anahtar kelimeler: Dengbêj, Kültür, Klam, Stranbêj

1. DENGBEJ VE DENGBEJLİK

Çok eski yıllardan beri Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da doğan çocuklar şimdikilerin aksine anne ve babalarının yavaş yavaş mırıldandıkları hikâyelerle büyüdüler. Eski düğünler sazsız sözün hâkim olduğu topluca söyleyiş biçimlerine sahne olurdu. Bu bölgelerin kültürel durumu ile ilgili veterince yazılı belge bulunmamak-

tadır. Buna karşın sözlü kültüre dayanan bilgi çok fazladır. Bu sözsel bilgilerin taşıyıcılığını genellikle dengbêj denilen hikâye anlatıcıları üstlendiler¹. Dengbêj sözcüğünün kelime anlamı; deng ‘ses’, bêj ‘söyleyen’dir. Bu kelime, sözün ahenkle icra edilmesini sağlayan kişi anlamında kullanılmıştır. Dengbêjler genellikle köyden köye dolaşarak, hayatlarını söyledikleri destanlar, kılamlar, ilahiler ve hikayeler ile sürdürmektedirler. Bazıları erbane (tef), bilur (kaval) gibi çalgılarla söylemeler de dengbêjlerin çoğu herhangi bir çalgı aleti kullanmadan, gırtlak gücüne dayanarak sanatlarını icra ederlerdi².

Bugün Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı yerlere giden okuryazar kültürle büyümüş bir insanın buralarda yaşayanların -özelikle yaşlı kimselerin- bir durumu izah ederken bol tekrar ve atasözleriyle bezeli, her meselenin aktarımından sonra bir hikâye anlatıcısına dayanan sözlü geleneğine şaşılabılır. Nitekim buna benzer birçok sözlü gelenek özelliği hala söz konusu yerlerde etkisini, azalarak olsa da sürdürmeye devam etmektedir³. Yazının ilk alfabenin bulunup kullanıldığı topraklar olmasına rağmen bugün Ortadoğu ve Mezopotamya, yazılı kültürün egemenliğini tam olarak ilân edemediği coğrafyalardır. Bu durumun başka birçok nedenle beraber sözlü kültürün uzun geçmişinden de kaynaklandığı bilinmelidir. Meddah, ozan, âşık, derviş, şaman, ve dengbêj... Bu hikâye anlatıcıları topraklarda adları başka görevleri benzer Kürt halkının asıl kültür kodlarının taşıyan onları yüzyıllar boyu aktarıp sürdüren ve Kürtlerin anlam dünyasını, belleğini kuran Dengbêjlik geleneğidir⁴.

Dengbêjler farklı coğrafyalarda kendilerini göstermişlerdir. Serhad Bölgesi’ne (Kars, Ardahan, Iğdır, Ağrı, Muş, Erzurum ve çevresi) dengbêjlerin ana üssü denilebilir. Bu bölgenin, özellikle yüksek alanları ve iklim koşulları dengbêjler için ilham kaynağı olmuştur. Serhad Bölgesi’nde yaşayan dengbêjlerin, kılamının melodik ritmi daha hızlı ve diktir. Şakiro bu dengbêjlerin başında gelir. Mardin yöresinin şive farklılığıyla burada sanatlarını icra etmiş dengbêjleri kılamları daha yavaştır. Huseynê Farê buna örnek gösterilebilir. Diyarbakır yöresinde ise daha akıcı bir makam vardır. Bu makamın ritmi yumuşak olup Serhad dengbêjlerinden sonra önde gelen önemli dengbêjlere sahiptir. Daha önceki kadın dengbêjlere stranbêj dendiği gibi ilk kez bu yörede bir kadın için dengbêj sıfatı kullanılmıştır.⁵ Batman yöresinin kılam makamları ise Serhad ve Diyarbakır yöreleri makamının ortasındadır. Bu özelliğiyle her şivenin kılamlarını ahenkli bir şekilde dillendirebiliyorlar. Karapêtê Xaço bu yörenin en önemli dengbêjlerinden bir tanesidir. Mezopotamya coğrafyasında doğan dengbêjlik burada

¹ Yusuf Uygur, *Kültürel Bellek ve Dengbêjlik: Doğu Anadolu’daki “Dengbêjlik” Geleneğinde Bellek Üretimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009, s.26.

² *Antolojiya Dengbêjan*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Diyarbakır, 2007, s.7.

³ *Esmer Popüler Kültür Dergisi*, Dengbêj Özel Sayısı 22, İstanbul, s.13.

⁴ Yusuf Uygur, a.g.t. s. 26.

⁵ Nevzat N.Çelebi, ‘Dil Bir Güneştir. ’Kültürel Çoğulcu Gündem Dergisi, 7. Sayı, 24 Temmuz 2007, s.12.

sınırlı kalmamıştır. Diğer yandan özellikle, Ermenistan, İran, Irak, Suriye, Rusya (eski adıyla Sovyetler), Avrupa ve daha dünyanın birçok yerinde dengbêjler sanatlarını icra etmişlerdir⁶.

Kahramanlıkların anlatıldığı ve 'şer' denilen stranlardan (şarkı) avcılığa, baharın güzelliği 'kılâm'lardan, düğün ve eğlencedeki mutluluktan, zaferlerin heyecanına kadar, hastalıktan kaynaklı acılardan, haksızlık ve bir çok konu değişik şekillerde sanatsal olarak sözlü Kürt edebiyatında yerini almıştır.

Dengbêjlerin tarihçi rolü olmasıyla beraber sözlü kültürün en büyük temsilcileridir. Dengbêjleri içten yaşayarak en geniş araştırmayı yapan Mehmed Uzun, dengbêji şöyle tanımlar: "Dengbêj sesi kelim, kelimî kılâm, türkî haline getindir. Tıpkı yazılı edebiyatın ilk Homeros'u gibi."⁷

Dengbêj kendine has belli bir makamla hikâyesini anlatır. Dengbêjler söyledikleri hikâyeyi sesli ezgilerle makamlandırıp söylerler bu yönüyle diğer hikâye anlatıcıları ile ayrılırlar. Nezan bu durumun uzun hikâyenin daha iyi, etkili ve eğlenceli olarak kolay hatırlanması için yapıldığını söyler⁸. Anlatıya sinmiş müzikal duygu, söyleyişi doğrudan doğruya insana, insanın gönlüne, yüreğine hitap eden bir güç haline getirir. Dengbêjlerin ezgili anlatılarına *klâm* denir. Bir diğer isim olarak bazen *stran* kelimesinin kullanıldığı görülmektedir; fakat stran daha çok melodik ve kolay söyleyiş biçimine denk gelir, stran söyleyenlere ise *stranbêj* denir. Söz konusu iki kelime çoğu zaman birbirlerinin yerine ikame edilir⁹.

Dengbêj çoğu zaman enstrüman kullanmaz, onun değişmez enstrümanı sesidir. Dengbêjlik geleneği içinde 'kafa sesi' ve 'boğaz sesi' diye adlandırılan iki çeşit ses türü vardır. Kafa sesi daha fazla önemsenen sestir ve boğaza fazla yüklenmeden çıkan sestir. Dengbêjler boğazdan söyleyenlerin zamanla boğazlarının yıprandığını ve dengbêjliği bıraktıklarını söylerler.

Dengbêjlerin anlattığı hikâye ve olaylar kültürel belleğin şekillenmesinde ve devam etmesinde çok etkilidir. Bu durumda insan belediği tıpkı yazılı bir belge gibi işlev görür. Anlatıcı yani dengbêj dinleyicileri eğlendirirken, kültürel belleğin korunmasını da sağlar¹⁰.

Dengbêjler tarafından anlatılan hikâyeler çeşitli konuları ele alır ve ele aldığı konu itibarıyla da farklı kategorilere ayrılır. Yaradılış efsaneleri, kimi zaman erotik bir içerikle anlatılan aşk hikâyeleri, geçmiş toplumsal olaylar, etnik ilişkiler ve onur, cesaret,

⁶ Antolojiya Dengbêjan, s.16-17.

⁷ Mehmet Uzun, *Dengbêjlerim*, İtaki Yayınları, İstanbul 2006, s.11-12.

⁸ Kendal Nezan, *Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları*, Cilt 1, Haz. Mehmet Bayrak, Özge Yayınları, Ankara, s.11-20.

⁹ Christian Poche, " *Kürt Müziği*" (çev. Kerem Özdemir) , K. NEZAN ve DİĞERLERİ, Kürt Müziği, Avesta Yayınları, İstanbul, 1996, s.53.

¹⁰ Mehmet Uzun, a.g.e. , s.23.

kahramanlık gibi konular sözlü kültürün esaslarına göre Dengbêjin ezgisine dâhil olmaktadır. Hikâyelerinin temeli ayrılık üzerine kuruludur, yani kavuşma olmaz. Bu hikâyeler birçok yönüyle önemli. O toplumun verimliliğini, dinleyenin hep kendisini o kahramanın yerine koyduğu hikâyelerin benz ve bereketini anlatırlar ya da o dili konuşan halkın kültürü, değer yargıları, yaşam biçimi, alışkanlıkları ve yaşama bakış açısı yansıyor. Doğanın güzelliğini, bulundukları coğrafyanın verimliliğini ve bereketini anlatırlar¹¹.

Dengbêjler 'şevberk' denilen gecelerde belli mekânlara toplanan insanlara hikâyeler anlatarak onları hem sosyalleştiriyor hem de onlara dünyaya ve geçmişe dair bakış veriyorlardı. Kürtlerde sözlü kültürün esas omurgasını oluşturan dengbêjlik geleneği söz konusu bölgelerde son dönemlere kadar toplumunun hem belleği hem düşüncesi hem de kalbiydi¹². Aynı zamanda dengbêj hikâyesini canlı bir ortamda, hitabetin en usta şekillerini kullanarak anlatır. Walter Ong bu durumun sözlü kültürün '*Mesafeli Olmak Yerine Duygudaş ve Katılımcı*' olma özelliğinden kaynaklandığını söylemektedir¹³.

1.1. Dengbêjlikte Eğitim

Assmann kültürel belleğin korunup aktarılmasında uzman anlatıcılardan bahseder. Bu anlatıcıların uzmanlaşma aşamaları bazı yerlerde kurumsallaşmış biçimde bir okula bağlı olarak gerçekleşebilmekte, bazen de Çin'de olduğu gibi formel sınavlarla belirlenmektedir¹⁴. Dengbêjlik geleneğinde bir okula başlamak söz konusu değildir; fakat kürt kültürü üzerine çalışan iraklı sosyolog Wadie Jwaideh yörede 17. yüzyılda dengbêj okulları olduğunu, bu okullarda dengbêjlerin anlattığı hikâyelerin öğretildiğini ve ses eğitimi verildiğini belirtmektedir¹⁵.

Dengbêjlik diğer kültürlerdeki hikâye anlatıcıların yaptığı gibi usta çırak ilişkisi içinde icra edilmektedir. Benjamin de zaten bu durumu Rus hikâye anlatıcısı Leskov'dan hareketle zanaatkarlık olarak betimlemişti¹⁶. Dengbêj olabilmek için güzel bir ses ve güçlü bir hafıza en önemli iki unsurdur. Dengbêj adayı kalıplaşmış söz öbeklerini, özlü sözleri belleğinde tutabilmeli, sıfatları uygun biçimde kullanabilmeli ve hikâye anlatımına canlılık katabilmelidir¹⁷.

Dengbêjlik çocukken başlayan bir uğraş olarak karşımıza çıkmaktadır. Diwanhane denilen halkın toplandığı büyük odalarda stranlarını söyleyen dengbêjleri dinleyen

¹¹ Antolojiya Dengbejan, s.11.

¹² Necat Keskin, *Mardin ve Çevresinde Bir Anlatım Biçimi Olarak Mıtrıplık*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s.38-39.

¹³ Walter Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözü Teknolojileşmesi*, Çev. Sema Postacıoğlu Banon, Metis Yayınları, İstanbul, 1993, s.62.

¹⁴ Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, Çev. Ayşe Tekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001, s.58.

¹⁵ Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.58.

¹⁶ Walter Benjamin, *Son Bakışta Aşk*, Çev. Nurdan Gürbilek, Metis Yayınları, İstanbul, 1993, s.78.

¹⁷ Walter Ong, a.g.e., s.33.

çocuklar sonraki zamanlarda onları taklit etmeye başlardı. Taklitte başlayan süreç çocuğun yeteneğiyle birleşip bir dengbêjin çıraklığına dönüştüğünde dengbêjliğin yolu da görünmüş olurdu. İlk etapta usta dengbêj çırağa ezberlenmesi kolay hikâyeler anlatır ve *klam*larını söyletirdi. Çırak yanlış gittiğinde eksiklerini söyler onu düzeltirdi. İlk zamanlar usta, çırağa *civat* denilen dinleyiciler topluluğunu huzurunda klam söyletmez, çırak olgunlaştıktan sonra civata tanıtıp arada sırada söylemesine izin verirdi. Çırak da ustasından destur istemeden klam söylemezdi. Ustalaşan dengbêj dinleyicilerine klamlarını söylemeden önce üstadının adını yâd ederdi¹⁸. Ayrıca dengbêjin yörenin kurallarına uyması, ahlaklı olması, geleneklere uygun giyinmesi ve bulunduğu ortamlarda barıştırmacı, birleştirici bir unsur olması beklenirdi. Benjamin'in bahsettiği gezgin ve yerleşik hikâye anlatıcısı dengbêjlerde karşılığını bulur.

Dengbêj Kürt coğrafyasında dolaşip hikâye ve klam toplar bunu gittiği her yere taşır. Bazı dengbêjler yazın zozanları (yayla) gezer klamlar söyler, hikâyeler dinler, hikâyeler anlatır ve zozanlarda kalanların verdiği hediyelerle başka bir zozana doğru yola çıkardı. Dengbêjler içinde ismi en çok saygı gören dengbêj Evdalé Zeyniké, dengbêji olduğu Hamidiye Alayı komutanlarından Sürmeli Mehmet Paşa ile beraber Adana'ya gider ve yolda gördüklerini, dinlediklerini ve yaşananları Serhad'a döndüğünde klam haline getirip söyler. Dolayısıyla Çukurova'nın kültürel ve coğrafi tasvirini ve kendi deneyimlerini Serhadtaki yerleşik anlatıcıya da ulaştırmış olur¹⁹.

1.2. Dengbêjlik Geleneğinde İcra Mekânları

Dengbêjliğin asıl icra mekânları *diwanhane* denilen, anlatıcı ve dinleyicilerin toplandığı odalardır. Diwanhane yerleşim yerinde bulunan toplumun ileri gelen isimlerinin evlerindeki ağırlama odasıdır. Dengbêjler iş yükünün hafiflediği kış aylarının uzun gecelerinde diwanhanelerde dinleyicilerine klamlar okurdu. Diwanhaneler insanların sosyalleştiği, hikâyelerin anlatıldığı, ortak deneyimin aktarıldığı mekânlar olarak karşımıza çıkar. Dengbêjliğin genel icra alanları çoğunlukla yerleşimin en geniş mekânları olup, çok kişinin ağırlanmasına yönelik düzenlenirdi. Söz konusu mekânlar ahalinin toplanma ortamlarıdır²⁰. Köye dengbêj geldiğinde köyün önde geleninin evinde diwanhane kurulur civat toplanırdı. Diwanhanede toplananların hepsi erkektir. Kadınlar dengbêjin klamını sessizleşen ortamda yan odalardan takip ederler. Fakat Ağrı yöresinde yaşamış olan ünlü dengbêj Şakiro'nun klamlarını daha güzel bir şekilde söylemesine vesile olduğu gerekçesi ile diwanhaneye kadınlar da alınmıştır.

Dengbêj için diwanhane asıl icra mekânı olmakla birlikte düğünler, törenler ve yarışmalarda dengbêjin klamlarını söylediği ortamlardır. Düğünlerde ritmik halay ve

¹⁸ Süleyman Öz, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Kültüründe Hikaye Anlatıcılığı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 97.

¹⁹ Avidin Parlüt, Dengbejler: Sözün Yazgısı, İtaki Yayınları, İstanbul, 2006, s.83.

²⁰ Antolojiya Dengbejan, s.36

şarkıları söylenirdi. Düğünde söylenen kamlara *dilan* denmektedir. Dengbêjler için yaz aylarında oba, mezra ve *zozan* denilen yaylalardaki çadırlar da birer icra mekânıdır. Yerleşim yerlerini gezen dengbêj kamlarını söylediği kişilerden ve yörenin önde gelenlerinden *xelat* denilen hediyeler alırdı. Çoğu dengbêj geçimini bu yolla sağlamıştır. Bu hediyeler genelde tahıl, hayvan ya da azıktan oluşmaktaydı²¹.

1.3. Dengbêj Anlatılarında Üslup

Dengbêjlik geleneğinde yöreye ve dengbêje göre değişen anlatı biçim ve üslupları kullanılmıştır. Bazı dengbêjler klama başlamadan önce anlatacaya hikâyeye ilgili bir giriş yaparken, özellikle serhat yöresinin dengbêjleri direk klama başlarlar. Dengbêj hikâyesini anlatırken çoğu zaman ani dönüşlerle geçmişe dönebilir, hikâyedeki olayla bağlantılı yan eklemeler yapabilir. Bu özellik hikâye anlatıcılığının *episodik* denilen, zamanın çizgisel değil, döngüsel olarak işlediği durumla ilgilidir. Dengbêjler kamlarını söyledikleri zaman ya ellerini kulaklarına götürüp söylerler ya da klamın ritmine göre el ve vücut hareketleri yaparlar. Ritim, jest ve mimikler anımsamayı kolaylaştırır. Kuran hafızlarının ezberden Kuran okurken sallanması, zikir sırasında belli bazı hareketlerin daha fazla yoğunlaşma sağlamak için yapılması ya da ilkokulda okuyan bir çocuğun ezberlediği metni okuduğu sırada bedenini ritmik bir şekilde hareket ettirmesi anımsama ve derinleşmenin sağlanması içindir. Dengbêjin işi hem bellekle hem de ritimle olduğu için bu tür *bedenleştirme pratiklerini*²² kullanması kaçınılmazdır. Bu bedenleştirme patriklerinin bir diğer amacı da anlatılan hikâyenin adeta sahnelenmesi ile ilgilidir.

Hikâye anlatıcısı hikâyesini jestleriyle kuvvetlendirir ona canlılık katar. Dengbêj bir oyuncu edasıyla davrandığı gibi hikâyesini de ya dramatize eder ya da bir tragedya gibi sunar. Dramatize ettiği yerlerde kahramanın veya kahramanların yerine geçer, hikâyeyi diyaloglar yöntemiyle anlatır. Böylece hem kişilerin karakteristik özellikleri daha iyi anlatıp dinleyicinin gözünde daha çok sempati kazanır hem de hikâye daha ilgi çekici hale gelir²³.

Dengbêj geleneği içinde kafa sesi ve boğaz sesi denilen iki tür ses vardır. Boğaz sesi gırtlaktan gelen ve yaşla beraber zayıflayan sestir. Kafa sesi daha çok beğenilen ve gırtlak zorlamayan ses çeşididir²⁴. Dengbêjler içinde *haa hiii haa hiii* şeklinde iki *havinle* kamlarını söyleyenler daha güçlü bir sese sahip olarak görülürler. Serhat yöresi dengbêjlerinden Şakiro (dengbêjlerin şahi lakabıyla anılır) iki *havinle* kamlarını söyleyen en ünlü dengbêjdir. Bazı dengbêjler klam söylerken enstrüman kullanırken bazıları da sadece çıplak sesle söylemeyi tercih eder. Nezan'a göre enstrüman kullanımı coğrafi duruma göre değişir; Diyarbakır, Mardin ve Urfa gibi ova niteliği

²¹ Yusuf Uygur, a.g.t. , s. 32.

²² Yusuf Uygur, a.g.t. , s. 34.

²³ Mehmet Uzun, a.g.e. , s.29.

²⁴ Abidin Parlıt, a.g.e. , s. 87.

taşıyan yerlerde daha çok tambur ve saz gibi telli çalgılar kullanılırken, dağlık Kafkas coğrafyasına yaklaştıkça kaval ve düdük gibi üflelemeli çalgılar ön plana çıkar²⁵. Dengbêjliğin daha çok tek başına icra edilmesi; enstrüman kullanılmamasının sebepleri arasındadır.

1.4. Dengbêjlikte Konu ve Makamlar

Dengbêjlerin anlattıkları hikâyeler konuları itibarı ile farklı kategorilere ayrılmaktadır. *Heyranok* denilen aşk şarkıları, *Klamén Dilan* denilen düğün, halay şarkıları, *Payizok* denilen güz mevsimini, yayla dönüşünü anlatan klamlar, savaş, kahramanlık anlatan *Lewîké Siwaran* ve ağıt mahiyetinde olan *Lawîj* klamları dengbêjlerin genellikle söylemeyi tercih ettikleri klamlardandır. Söz konusu isimlendirmeler bazen yöreler arasında değişiklik göstermektedir. Konuların tümüne bakıldığında:

Şer: Kahramanlık öyküleri de denilebilecek bu söyleyiş tarzında olayı, öyküyü ezgili bir şekilde anlatmaya çalışır. Genellikle belli bir ölçüye dayanmadan söylenen ezgili (uzun hava) kahramanlık öyküleri olarak da tanımlanabilecek şerlerin konuları çoğunlukla yakın zamanlarda meydana gelmiş olan aşiretler arası mücadelelerden ya da aşiretlerin devlet güçleri ile girdikleri çatışmalardan oluşmaktadır. Şerlerde olayın örgüsü genellikle aşiret reisinin veya aşiret içinde başarı gösteren kahramanın etrafında gelişir.

Stran: Belli bir ezgisi ve ölçüsü olan anlatı biçimidir.

Dilok: Eğlence ve dans şarkıları olarak tanımlanabilir, ölçüsü ezgisi belli anlatı türüdür. Genellikle eğlence amaçlı toplantı ve düğünlerde söylenen anlatının konusu her şey olabilir. Genellikle 2/4 4/4 6/8 ölçülerde söylenen dilok ve sıtranlar yazılı hale getirilmediği için bir süre sonra anonim olarak kabul edilmektedir. Bölgede teyplerin kullanılmaya başlanması ile Şer ve Lawîklerin amatörce kaydedilmesi ve günümüze ulaşmasını sağlamıştır²⁶.

1.4.1. Klamén Dilan

Genellikle düğün veya şenliklerde söylenen klamlardır. Sözler basit ve ahenklidir. Ritmik melodilerle toplu olarak ve govend (halay) çekilirken söylenir. Ritim ağırlıklı olduğu için söz ikinci plandadır. Bazı klamlarda kadın ve erkek karşılıklı bir şekilde klamı devralırlar²⁷.

²⁵ Kendal Nezan, a.g.e. , s.15.

²⁶ Kendal Nezan, a.g.e. , Cilt 1, s.55.

²⁷ Osman Doğu Bingöl, *Günümüz Kent Yaşamında Sözlü Kültürün Yeni Sanatsal İfade Aracı Olarak Kullanımı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s.43.

Were Gulé²⁸

Baran bari Gulé, Gulé tene tene,
 Rojén giran were Gulé benda mene
 Baran bari Gulé Gulé hur hur lékir
 Gul u sosin were, rengin vekir
 Tu civané Gulé, Gulé tu pir bedewé
 Dilé fesadan Gulé te pir reş kirin

Gel Gulé

Yağmur yağar Gule, Gule tane tane
 Zor günler Gule bizi beklemekte
 Yağmur yağar Gule, Gule ince ince
 Güller ve çiçekler rengârenk açmakta
 Sen gençsin Gule, çok güzelsin
 Öyle ki fesatların kalplerini kararttın

1.4.2. Lawık

Lawık, *lawij* ya da *lawje* denilen serbest formlarda söylenen, destanlara ve çoğu hikâyeye göre kısa sayılabilecek, ölünün ardından yakılan ağıtlar veya kavuşamamış aşıklar üzerine yakılan sevda kamlarıdır. *Lawık*, Şer'lerde olduğu gibi belli bir ezgiye sahip olan fakat serbest ölçü ile söylenen ezgili aşk öyküleridir. Aşk ve savaşın iç içe geçtiği bir anlatı türüdür. Bu yönüyle Şer olarak da değerlendirilebilir. Bazen de *Lawık* genel olarak öykü anlamında kullanılır; bu durumda da Şer'lere *Lawıkén Sıwaran* (savaşçı öyküleri), *Lawiké evını* (aşk öyküleri) denilmektedir. *Lawık* ve Şer'lerin ortak özelliklerinden biri, ikisinin de aslında bir öyküyü aktarmasıdır. İki anlatı türünde de öyküye girişte ve ara sıra öykünün akışı normal anlatma biçimindedir. Anlatıcı bu bölümleri, konuşur gibi anlatmaktadır. Her iki anlatı türünde de anlatılan, aşiret hukuku Kürt toplumunun gelenek görenekleri ve yaşam biçimidir. Yezidi bir kız ile Kürt bir delikanlının²⁹ aşkını anlatan kiriv (kirve) klamı kavuşmalarına müsaade edilmeyen aşıkların karşılıklı olarak birbirlerine duygusal sözler sarf ettikleri bir *lawık* örneğidir.

²⁸ Kendal Nezan, a.g.e., Cilt 2, s.1713.

²⁹ Necat Keskin, s.58.

Kirivé (kirve)³⁰

Kirivé tu zani guné mın u te çiye ev
 Hewqa şop u ré lı mın u te gırtiye
 Jı mın u tera buye suç ku ez mıslımanım
 Tu ji ézidiyi kirivé lé
 Kirivé wez ketime bexté te
 Té vé sıbeké bi qebaqeba herami kewane
 Xwe berde pozé şengala şewiti
 Té be şéxa şéxé Meleké Tawiske...
 Were dı ser derd u kula re ramusaneké
 Bi ser can u cesedé kirivé xwe de berde kirivé lé...
 Kirivé heger xér be bıla sedqa seré té be
 Ez feqiré we me kirivé lé...
 Kirvem önümüzü tıkayan, bize engel olan
 Günahımızın ne olduğunu biliyor musun?
 Bize suç olmuş benim Müslüman senin Yezidi olman kirvem lé...
 Kirvem bahtına düştüm
 Sen bu sabah kekliklerin sesiyle
 Yanık Şengal'ın ucuna geleceksin
 Büyük şeyh, şeyhlerin şeyhi Melek Tavus aşkına
 Gel de bu dertlerin ve acıların üstüne
 Kirvenin canına ve bedenine bir buse kondur
 Kirvem eğer hayırsa senin ömrünün sadakası olsun
 Ben senin fukaranım kirvem lé...

Yukarıda aktarılan klam dönemin etnik ve dini ilişkilerinden bahseden ve bunu eleştiren bir klamdır. Farklı din ve etnik kökenden gelen kişilerin aşkları daha bunun gibi birçok klamda dile getirilmekte ve bu durumun anlamsızlığı belirtilmektedir. *Derwêşe Evdi* bu hikâyelerin en bilinenlerindendir. Aynı zamanda dönemin feodal sınıflaşması da dengbêj klamlarında aşk teması etrafında eleştirilen ve dile getirilen bir durumdur. Bunun en güzel örneği *Mem u Zin* hikâyesidir.

³⁰ Yusuf Uygur, a.g.t. , s.35.

1.4.3. Lewiké Siwaran

Zafer ve kahramanlık anlatan klamlardır. Savaşlarda öne atılan savaşçılar ya da haksızlığa karşı mücadele edenler yüceltilerek anlatılır; çünkü “sönük kişilikler, sözlü zihnin belleğinde tutunamaz.”³¹ Destanlar, aşiretler arası kavgalar, isyanlar ya da büyük savaşlarda anlatan hikâyeler *lawike siwaran* olarak adlandırılır. Bu klamlar diwanhanelerde sıkça söylenen klamlardandır. Kahramanlık anlatımında kahraman onur, şeref ve cesaretle doludur. Kahramanın kişiliğinde bütün ‘iyi’ vasıflar toplanmıştır. Anlatıcı kahramanla özdeşlik kurarak, onun ‘onurlu’ deneyimini edinir. Bu klamlarda anlatılan kahramanların zayıf yönleri de öne çıkarılarak, dinleyicilerin yapılan hatayı tekrarlamaması ve bundan ders çıkarması hedeflenir.

şeré Xelaté (Ahlât Savaşı)³²

Hey bavo hey lé lé wayyy.....

Xwedé lı me xrabıke şeré ser xelaté hey lo lo bavo

Xwedé lı me xrabıke şeré ser xelaté

Askeré kafiré sari moskofé jı gavé le diné çar nı katre

Keseki xwedané xéra tıne cabeki bıde sultan Mıhemmed Reşit

Lı bé te malık xırabiyo, çav korbiyo

Kafiré sari moskofé me qelandiye

Koka xorté eşir té hey bavo lo lololoy

Hey babam heyyy

Allah bize Ahlât savaşını tekrar göstermesin

Kâfir sarı Moskof askerleri dört bir yandan geliyorlar

Kimse yok mu Allah için bunu Reşit paşaya haber edecek

Evi yıkılası, kör olası adam

Kâfir sarı Moskoflar bizi kıyımdan geçiriyor

Aşiret gençlerinin kökünü kurutuyor görmüyor mu?

Ahlât savaşını anlatan klama bakıldığında savaşın yıkıcı etkisi anlatılmaktadır. Savaşın yıkıcı etkileri, yardıma çağıran, ağıtlaştıran bir biçimde aktarılmaktadır. Söz konusu klamların toplumun belleğinde savaşın dehşet boyutunun ve kıyım durumunun aktarılması hedeflenmektedir. Ahlât savaşı klamında da dengbêj, Osmanlı

³¹ Kendal Nezan, a.g.e. , Cilt 2, s.1716.

³² Süleyman Öz, a.g.t. , s.62.

Padişahı Mehmet Reşit Paşa yönetimini eleştirmekte savaşta Rus askerleri tarafından öldürülen gençlerin Reşit Paşayı korumak için öldüklerini ama paşanın bundan habersiz olduğunu ya da ince bir eleştiri ile bunu önemsemediğini söz kayıtlarına geçirmektedir.

1.4.4. Heyranok

Heyranoklar genellikle ayrı düşmüş sevgililer için söylenen aşk şarkılarıdır. Bunlar yöredeki dini etkiye rağmen bazen erotik örnekler içermektedirler. Bazen de iki farklı mezhep veya etnik kimliğe sahip kişiler arasında geçen bir aşkı konu alırlar. Aşk Lawıklarında çoğu zaman sevgilinin abartılı tasvirleri söz konusudur.

1.4.5. Payizok

Zozanlardan dönüş zamanı ve hasat mevsimi olan sonbahar temalı klamlardır. Bu klamlar adını *payiz* (sonbahar) kelimesinden alır. Payizoklar genelde hüznü klamlardandır. Bunun sebebi uzun kış aylarının belirmesi ve yazın hızlı olan hayat akışının yavaşlayıp mevsimin grileşmesiyle geçici dünya algısının insanın duygularına hâkim olmasıdır. Aynı zamanda payizoklar yaşlanma temasını da işlemektedir. Ünlü dengbêjlerden Evdalé Zeyniké'nin söylediği 'haydi kalk gidelim' klamı yaklaşmakta olan sonbaharla beraber yaşlılık temasını işler. *beyt* ve *şebent* denilen, iki veya daha çok kişinin birlikte seslendirdiği, toplumsal veya dini konulardan bahseden, çok sık ilavelerle yapılan yarı serbest anlatı türleri vardır. Ayrıca tarlada veya herhangi bir günlük işte çalışırken söylenen *stranén kar u xebaté*, çocukların uyutulması için söylenen *lorik* dengbêjlerden çok halk arasında söylenen stran biçimlerinden³³.

1.5. Dengbêjlikte Kadın ve Kadın Dengbêjler

Kürt toplumu diğer Ortadoğu halkları gibi erkek egemen bir cinsiyet sistemine sahiptir. Ataerkil aile yapısının esas olduğu toplumsal yapı, hala etkisini azalarak da olsa sürdüren feodal aşiret sistemiyle beraber Kürt halkının belirgin toplumsal formasyonunu oluşturur.

Kürt toplumunda kadının önemi, yaşı ilerledikçe artar, meclislerde söz söyleme ve sözünü dinletme durumuna gelir. Dengbêjlik geleneği içinde erkeklere oranla az olsa da kadın dengbêjlere rastlanır.

Hafızalarda kalan ilk kadın dengbêj Hristiyan bir keşişin kızı olan dengbêj Gulé'dir. Gulé, Osmanlıda 19.yy'ın ikinci yarısında Sultan Abdülhamit'in kurduğu hamidiye alaylarından Ağrı bölgesindeki alayı yöneten, aynı zamanda aşiret reisi olan Sürmeli Mehmet Paşa'nın dengbêjliğini yapmıştır. Bir atışma sonucunda paşanın divanındaki yerini ünlü dengbêj Evdalé Zeyniké'ye bırakmıştır. Meyremxan, Ayşeşan, Aslika Kadir, Nicma Dari, İranxan, Zadina Şakir ve Elmasa Mihemmed Kürtler

³³ Necat Keskin, a.g.t. , s.37.

arasında tanınan kadın dengbêjlerdendir. Kadın Kürt toplumunda acıların klamlaştırılmasında başat rolü üstlenir.

Kadının emeğinin olmadığı bir yer yok. Savaşta, işte, kadının konuştuğu cemaatte herkes susar. Kadın her yerde olduğu için klamda da dile getirilmiş hep; çocuğuna bakarken, tarlada çalışırken klam söylemiş, oğlu savaşlarda ölürken söylemiş yüreği yanıktır hep... kadınlar acılı günlerinde ölümlere ağıt yakar. Söyledikleri kamlar yüreklerinin yanmasından geliyor. Dengbêjlik anaların *Sewt*lerinden (ağıt) doğmuştur. *Sewt*lerden ilham alıyor.

Dengbêjlik geleneği içinde kadınlar hem birçok klamın konusunu oluşturmuş, hem de kendileri dengbêjlik yapmışlardır. Dengbêj kadınlar kamlarında kadınların sıkıntılarını ve isteklerini dile getirmiş, dönemin toplumsal yapısının kadınlar üzerindeki baskılarını aktarmışlardır. Kadınların söylediği kamlarda en çok işlenen konular; çok evlilik, gönülsüz evlilik ve sevdadır³⁴.

Toplumsal bellek ortak anıların devredilerek geçmişin korunmasını esas alır. Toplumsal bellekte 'hatıra, bir olayı kulaktan kulağa aktaran gelenek zincirini oluşturur. Sözlü kültürlerde bu zincirin en önemli halkası hikâye anlatıcılarıdır. Hikâye anlatıcısı geçmiş anlatıları, deneyimleri şimdinin dünyasına kendi ruhunu da katarak aktarır. Hikâye anlatıcısının sözü kolektif deneyimin damlatılmış cevheri gibidir. Sözlü kültürlerde söz çok değerlidir; bazı anlatılarda sözün mucizevî bir karşılığı vardır, anlatının kahramanı sihirli sözcükleri ile olağan üstü durumlar oluşturur³⁵.

Sözlü kültürlerde anlatıcı anıları muhafaza eder; fakat bu muhafaza nesnel değil, dinamiktir. Şimdinin durumu gözetilerek geçmişle kurulan bağ tekrardan oluşturulur ve her yeni karşılaşılan durumda bu tekrar edilir. Sözlü kültürün son dönemlere kadar etkisini yoğun bir şekilde gösterdiği Kürt toplumunda söz konusu görevi dengbêjler yerine getirmekteydi. Dengbêj geçmişin anlatısını yaşadığı zamanın formlarıyla beraber ezgilendirip klam haline getirirdi.

Dengbêjin sözü kolektif belleğin kurulmasında, ortak deneyimlerin paylaşılmasında ve toplumdaki söylemlerin söze taşınmasında başat rolü üstlenir. Bir hikâye anlatıcısı olarak dengbêj uzak yerlerin bilgisini, yerel olana, pratik yaşam koşullarına yaklaştırarak anlatır³⁶. Dengbêjin anlatısı toplumun kolektif alanını inşa eder. Dengbêj hikâyesini canlı bir dinleyici topluluğuna anlatır. Yüz yüze olan bu anlatımda anında tepki alınır ve anlatım coşkuludur. Metinden farklı olarak dinleyicinin, aktarıcıya anında müdahale edebilme imkânı vardır. Dengbêj anlatı sırasında birden çok belleği devreye sokar. Anlatıcı aktüel olan işlevsel belleği

³⁴ Yusuf Uygur, a.g.t. , s.46.

³⁵ Abidin Pariltı, a.g.e. ,s.89.

³⁶ Necat Keskin, a.g.t. , s.39.

devreye sokabilir, daha sonra geri dönüşlerle geçmiş anıların saklandığı kaydedici belleğe başvurarak anlatıyı sür-dürebilir.

Genellikle yoksul halk sınıflarının icra ettiği bir gelenek olan dengbêjlik, bazen divan dengbêjliği olarak adlandırılan, feodal beylerin saray ve köşklerinde klam söylemek anlamına gelen bir biçimde gerçekleşti. Fakat dengbêjlerin halk arasında sevimliliği ve saygı görmeleri dolayısıyla söz konusu beylerin uygun bulmadıkları davranışlarını da çekinmeden qewlık (taşlama) denilen eleştiri sözleriyle dile getirdikleri bilinir³⁷. 19. yüzyılda yaşamış olan ünlü dengbêj Evdalé Zeyniké kendisinde ağa divanında klam okuduğu halde çekinmeden ağalara 'soysuz' demiştir.

Dengbêj, etnik ilişkileri toplumsal olayları, aşk, iyilik, barış, husumet ve savaş gibi konuları dengbêjlik geleneği içinde genelde iki tema etrafında örülür; aşk ve çatışma. Aşk teması çoğunlukla dinleri veya etnik kimlikleri farklı iki aşığın kavuşmak için verdikleri mücadele ve aşığıyla ailesi tarafından evlendirilmeyen kişiler üzerine kurulur. Bu anlatılarda etnik veya dini farklılıktan kaynaklanan sıkıntılar eleştirilir, anlamsız kabul edilir ve bunun kabahat olmadığı, doğuştan getirilen bir özellik olduğu dile getirilir. Dengbêj bu yolla geçmişin 'görmekli', 'sadık', 'fedakâr' ve 'kahraman' âşıklarını yaşadığı zamana getirip günceller ve anlatı içinde farklılıkların kabul edilmesi gerekliliğini serpiştirerek topluluğun kolektif belleğinin içine yerleştirir. Bunu yaparken ayrıca klamda sevgililerin kavuşmasını engellemek isteyen 'kötü'yu de lanetler. Derwêşé Evdi ve Metran isa klamları bahsedilen anlatıların en ünlülerindendir³⁸.

1.6. Birkaç Dengbêj Portresi

1.6.1. Karapêtê Xaço (1900-2005)

Garzan-Kamışlı-Erivan üçgenine 105 yıllık bir ömür sığdırmış Ermeni asıllı en büyük Kürt Kılam icracısı 'Filitê Quto' ailesinin dengbêji. Müthiş bir bellek, binden fazla kılama hükmetmiş Dengbêj Karapêtê Xaço. Asıl adı Karapet Khachatrian (Xaçaturyan) olan Karapêtê Xaço, pasaportundaki resmi bilgilere göre 3 Eylül 1900 yılında, o zamanlar Diyarbakir Vilayetine bağlı Garzan mıntıkası, şimdilerde ise Batman Beşiri'ye bağlı 'Bileyder' (Binatlı) köyünde ermeni bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. Resmi olmayan kaynaklara göre ise 1908 yılı doğumlu ama Ermenistan Devleti'nin ona vermiş olduğu pasaportda 1900 olduğu yazılıdır. Şeyh Said yenilgisinden sonra gelen idamlardan etkilenecek bir gece yarısı Suriye sınırına kaçır. Kamışlı (Qamişlo), Hesekê ve Beyrut'ta yaklaşık 20 yıl yaşar. Fransız ordusunda 15 yıl paral askerlik (lejyonerlik) yapar. 1946 yılında Sovyetler Birliği yönetiminin diasporadaki Ermenileri ülkelerine davet etmesiyle, eşi Yeva ve küçük oğlu Serop ile birlikte 1946 yılında gemi yoluyla Batum üzerinden Ermenistan'a gider. Ölene kadar

³⁷ Yusuf Uygur, a.g.t., s.48.

³⁸ Ahmet Aras, Efsanevi Kürt Şairi Evdale Zeynike, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2004, s.120.

Ermenistan Erivan'a bağlı 'Solxoza Çaran' (Dördüncü Solhoz) köyünde çocukları, torunları ile beraber yaşadı. Çok sevdiği eşi Yeva'yı 1976 yılında kaybetti. Ama 'Dengbéjé Kilamén Méraniyé' (Kahramanlık Kılamlarının Dengbéji) tipik bir Fransız aristokrati gibi sonsuz derecede gururlu biri olarak, yıllarca Erivan Radyosu'na ses vermiştir. Erivan Radyosu açıldıktan sonra radyoya çağrılan ilk dengbéjlerdendir. Bişériyo, Evdalé Zeynê, Endîwere Paytext, Edûlê, Zembîlfiroş, Genc Xelîl, Salih û Nûrê Filîtê Quto, Mîrzikê Zaza, De Xalo gibi yüzlerce kılâmı ileri derecede güzel Kürtçe ile yorumlamasıyla nam saldı ama 'Lawikê Metîn-Lê Lê Dayikê' kılâmı ile ismi adeta özdeşleşti. Kendisi 2005 yılının Ocak ayında, 60 yıl yaşadığı Erivan'ın Solxoza Çaran köyünde hayatını kaybetti³⁹.

1.6.2. Ayşe Şan (1938-1996)

Kasım 1938 tarihinde Diyarbakır'da dünyaya gelen Eyşe Şan; Eşyana Kurd, Eyşe Xan, Eşyana Osman, Eşyana Êlî olarak da bilinir. Müzikte "Taçsız Kraliçe" ünvanıyla tanınır. Anne ve baba tarafı tanınmış ve varlıklı ailelerdendir. 1963 yılında ekonomik sıkıntılar nedeniyle sanatın merkezi olarak gördüğü İstanbul'un yolunu tutar. İstanbul'da Kürtçe ve Türkçe konserler verir. 'Ez Xezalim' adlı parçasıyla ünlenir, Daha sonra çıkardığı Kürtçe-Türkçe ilk kaseti, onun tanınmasına sağlar. Kendi hayatında tanık olduğu yalnızlık ve baskıyı şarkılarında dillendiren Ayşe Şan, yine de bütün acılarını vakur bir şekilde karşılamının yanında, Ezilmişliğin üstünü örten perdenin arkasını gören, bilinçli bir sanatçı olarak; Ezilmişliğin kendisiyle beraber büyük acı ve keder getirdiğini söyler. Ayşe Şan'ın acı ve keder dolu yaşamına kanser hastalığı eklenir. Ölümünden önce son kez kızını görmek isteyen anneye akrabaları izin vermediği gibi, annesinin mezarını bile bir kez olsun ziyaret etmesine izin verilmez. Bu olay Ayşe Şan'ın hayatında büyük bir yara açar. Ayşe Şan, bu acısını, müzik duygusunda derin izler bırakan bu olay sonucunda 'Dayikê' şarkısıyla dillendirir. Bir dönemin bütün gençlerini etkileyerek o dönemin efsanesi haline gelmiştir. Zorluklarla dolu olan hayatı gurbet elde tek başına mücadele ve sıkıntılarla geçmiştir. Ayşe Şan 18 Aralık 1996 yılında İzmir'de kanser hastalığına yenik düşerek, yaşamını yitirdi⁴⁰.

1.6.3. Şakiro (...-1996)

Evdalê Zeynikê'den sonra en çok tanınan dengbéjdir. Kürtler arasında güzel sesinden dolayı 'Kewê Ribat' (Rabat Kekliği) ve 'Şahê Dengbéjan' olarak anılan Şakiro (Şakir Deniz) kendisi gibi usta bir dengbéj olan 'Resoyê Gopala'nın öğrencilerindendir. 'Şakirê Mezin' ya da 'Şakirê Bedih' adıyla da tanınır. Her ne kadar Erzurum Karayazılı olarak bilirse de, aslen Ağrı (Karaköse) nın Navik köyündendir. 1959 yılında ailesi topluca Adana'ya sürgün olarak gönderildiğinde genç bir delikanlıdır. 1959-1966 yılları arasında toplam 7 yıllık sürgün hayatından sonra 1966 yılında

³⁹ Kevirbiri Salihe, *Karapate Xaco*, Elma Yayınları, İstanbul, 2005, s. 5.

⁴⁰ *Antolojiya Dengbejan*, s.42.

Muş'a dönen aile, 2 sene sonra yani 1968 yılında Erzurum Karayazı'ya yerleşir. Günlerce durmaksızın kılam söylemesiyle nam salan en büyük kürt dengbêjlerinden birisi. Ondaki 'xulxulandin-hawîni' (gırtlak yapma) çok az dengbêjde görünen özelliklerinden en önemlilerindendi. Kürtlerin bulunduğu her alanda tanınan önemli dengbêjden birisidir. Yüzlerle ifade edilen kılamları ile Sözlü Kürt Edebiyatı'na adını altın harflerle yazdıran Şakiro, Gulê Dêran, Şerê Mala Nasir, Eliyê Pûrto, Nêçîrvano, Geliyê Zilan, Esmer, Kejê ve Sebrê gibi onlarca kılam ile yıllarca her evin en 'kurdewar' misafiri oldu. Kürtlere küs olarak 1996 yılında İzmir'de, yokluk içinde aramızdan ayrılmıştır⁴¹.

1.6.4. Evdalê Zeynikê (1800-1913)

Mustefayê Hesênê Sileman'ın oğlu olan Evdalê Zeynê'nin annesinin adı Zeynê'dir. 'Kürtleri Homerosu' olarak nam salan Evdal, 1800'lü yılların başında Ağrı Tutak'a bağlı Cemalwerdi köyünde dünyaya gelmiştir. Evdalê Zeynê, daha üç yaşındayken babasını kaybeder. Annesinin namıyla tanınması ve anılması bundan dolayıdır. 1913 yılında vefat eden Evdalê Zeynê'nin yaklaşık 110 sene yaşadığı, yazar Ahmet Aras'ın yaptığı ve daha sonra kitaplaştırdığı çalışma sayesinde bilinmektedir. Evdal'ın 110 sene yaşadığı bilgisi Evdal'ın büyük torunu Emerê Zeynê tarafından dile getirilmiş. Kürt Dengbêjlik literatürüne geçmiş onlarca kılam ilk defa Evdalê Zeynê tarafından dile getirilmiştir⁴².

1.6.5. Meyrem Xan (1904-1949)

Mihemedê Ehmedê Botînin kızı olan Meryem Xan, 1904'te Şırnak'ın Dêrgol köyünde dünyaya geldi. Meryem Xan, sanat eğitimini yayla, şahî, köy, kent ve dengbej toplumu içinde aldı Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasıyla Suriye'ye yerleşir. Kürtçe şarkıları ilk kez kaydedilen kadın sanatçı olarak da bilinen Meryem Xan'ın 200'ün üzerinde eseri vardır. Bağdat Radyosu'nda uzun yıllar kadrolu sanatçı olarak çalışan Meryem Xan, halkın gönlünde taht kurmayı başardı. Meryem Xan, 1924'te Zaxo'ya gider. Orada Yusif Şemdîn Axa'nın evinde kalır. Büyüdüğü Dêrgol üzerine şarkılar söyler. Ancak uzun süre eşini unutamaması onun içinde sürekli onu acıtan bir sızı olarak kalır. Meryem Xan, 1936 yılında Zaxo'dan Musul'a gider. Bu büyük dengbêj 1949'da Bağdat'ta öldü⁴³.

1.6.6. Şeroyê Biro

Erivan Radyosu'nun gür sesli dengbêji Şeroyê Biro'nun ailesi 1915'te Serhad Bölgesinden Kafkasya'ya göç eder. Ermenistan'ın Erivan ve Gürcistan'ın Tiflis şehirlerinde yaşamıştır. İyi bir davul ustası olduğu söylenen Şeroyê Biro öldüğünde 80 yaşın üstündeydi. Erivan Radyosu'nda Seîdê Şamedîn, Karapetê Xaço, Reşîdê

⁴¹ Antolojiya Dengbejan, s.49.

⁴² Ahmet Aras, Efsanevi Kürt Şairi Evdale Zeynikê, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2004, s.124.

⁴³ Antolojiya Dengbejan, s.51.

Baso, Memê Kurdo, Efoyê Esed, Egîdê Têcir, Memoyê Silo, Şibliyê Çaçan, Xana Zazê, Asa Evdile, Egîdê Cimo, Aramê Dîkran ve Silêmanê Mecîd gibi usta dengbêj ve mey ustalarıyla beraber kılâm seslendirdi. Xozan Daxê, Ha Bi Leylê, Desmala Min, Gelî Bî Dar e, Lê Meyrê Meyremê kılamları onunla adeta ruh bulurdu ama bir kılâm var ki söylendiğinde Şeroyê Biro akla gelir o da 'Hekîmo'dur. Şeroyê Biro, çok ünlü iki dengbêjin de amcasıdır; Hemidê Mecîd ve Feyzoyê Rîza. Hemidê Mecîd, en az Şeroyê Biro kadar usta olan Mecîdê Faris'in oğludur. Şeroyê Biro yaşamının son demlerine kadar Tiflis'in bir köyünde ırgat olarak çalıştı⁴⁴.

1.6.7. Baqî Xîdo (1920-.....)

1920 yılında Suriye'nin Kobani kasabasında doğmuştur. 1955 yılında bir hastalıktan dolayı dengbêjliği bıraktığı söylenir. 'Derwêşe Evdî', 'Delale Edûle', 'Bêmal', 'Mem û Zîn' ve 'Lo Dilo' gibi onlarca kılâm dilden dile yayıldı. Kürtlerin hemen hemen hiç yapmadığı bir olay gerçekleşti; yaklaşık 600 aydın, yazar, öğrenciden oluşan bir kitlenin huzurunda Baki Xîdo ödüllendirildi. Onurlandırma ve ödül töreni, Halep Üniversitesi öğrencileri tarafından, aynı isimli üniversitede yapıldı. Baqî Xîdo, sadece doğup büyüdüğü çevrede değil, aynı zamanda Suruç Ovası, Urfa, Antep dolaylarında da çok tanınan usta bir dengbêjdir. Hala yaşıyor⁴⁵.

1.6.8. Zahiro (1950-.....)

Dengbêj Zahiro (Zahir Koçu) 1950 yılında Diyarbakir'in Silvan (Farqin) ilçesinde dünyaya gözlerini açar. Aslen 'Bekirî' aşiretindendir. 15 yaşında iken ailesi Diyarbakir'den Muş'un Bulanık (Kop) ilçesine göç eder. Kendi deyimiyle aslen Silvan'ın Kinyada köyündendir. 10 çocuk babasıdır. 35 yıldan uzun bir süredir kılâm ve stranlarla iç içedir. Kendisine Evdalê Zeynê'yi ve Reso'yu örnek alır. İlk defa 20'li yaşlarındayken toplum karşısına geçip 'Heso û Nazê' kılâmını seslendirir. Usta Dengbêj Ferzê'nin divanında bulunur. Onun deyimiyle Ferzê, yine usta bir dengbêj olan Reso'nun kılâm hocasıdır. Haftalarca söyleyip bitiremeyeceği kılâm ve stran hazinesine sahip çok az dengbêjden birisidir. Halen yaşayan 'en büyük 10 dengbêj'den birisidir. Yaklaşık 15 yıldır yaşam mücadelesini Aydın şehrinde çoğu kez ağır işlerde çalışarak vermektedir⁴⁶.

1.6.9. Miradê Kinê (1943-1984)

Miradê Kinê, ya da halk arasında yaygın olan ismiyle Mirado 1943 yılında Batman Gercüş'e bağlı 'Gera Cehfer' köyünde gözlerini dünyaya açar. Babasının adı 'Ferho' dur. Ailesinden bazı üyelere göre aile aslen Şengal bölgesindendir. Miradê Kinê, 'Rûbablık' ya da 'Kemençe' geleneğinin babası sayılır. Kürt folklorü ve literatüründe 'Mîrê Ribabê' (Rûbabin Miri) olarak da anılır. 'Ferman e', 'Lawikê Daqo-

⁴⁴ Antolojiya Dengbejan, s.55.

⁴⁵ Antolojiya Dengbejan, s.57.

⁴⁶ Necat Keskin, a.g.t., s.37.

rî', 'Seyra Gulîsor' 'Ehmed Axa û Eyşe Xanimê', 'Ziravê', 'Keçikê Bimeş Bimeş' onun dilinde adeta birer sanat şaheseri haline gelmiştir. 1980'li yılların başında Siirt Bayındırlık Müdürlüğünde çalıştı. Cezaevinde yattı. 1984 yılının son günlerinde rahatsızlanarak Siirt Devlet Hastanesi'ne kaldırıldı ve yaşama gözlerini kapadı. Siirt 'Şexilhilo Mezarlığı'na defnedildi. Sağlığında olduğu gibi öldükten sonra da layık olduğu ilgiyi göremedi⁴⁷.

1.6.10. Bekirê Îdirî (1945-.....)

Bekirê Dengbêj, Iğdır Ovası'nın 'Alûtê' (Yüzbaşılar) köyündendir. 'Bırûkan' aşiretine bağlı, 'Emo' ailesindendir. 1945 doğumludur. 12 yaşında kılâm söylemeye başlar. Keremê Kor, Şakiro, Zahiro, Şêx Hemîd, İsmailê İmam ve Neviyê Dengbêj gibi usta dengbêjlerin divanında bulundu, kılamlarıyla, kılamlarına eşlik etti. Daha çok 110 yaşında ölen Neviyê Dengbêj ve Reşîdê Mihemedê Eyûb'un etkisinde kalmış, onların kılamlarını seslendirmiştir. Evdila Begê, Kejik, Koçero, Evdalê Zeynê, Xozan Daxê Bekire Dengbêj'in seslendirdiği kılamlardan bazılarıdır. Kendi deyimiyle dengbêjlikten 'ekmek yiyemediği' için, halen Iğdır ilçesinde su malzemeleri satan iş-yeri işletmektedir⁴⁸. [16]

1.6.11. Zulkufê Qado (1959-.....)

Asıl adı Zülküf Korkmaz olan Zulkufê Qado 1959 yılında Erzurum Tekman'a bağlı 'Goma Qilê' de doğmuştur. Halen aynı köyde çiftçilik yaparak ailesini geçindirme gayreti vermektedir. Evdîlqadirê Qilî'nin kardeşi olup, aslen Diyarbekir'e bağlı Fis Köyünden ve Fis aşiretindendir. Annesi Sînem'den klasik folklor ve Kürt ezgileri öğrenir. İlk defa yine annesinden öğrendiği 'Silo Bego' kılâmını söyleyerek dengbêjlik hayatına adımını atmıştır. Daha çok 'kilamên mêranîyê' (kahramanlık ezgileri) ile dinleyicilerine ulaşır. Bunun dışında daha çok siyasi olaylara ve şahsiyetlere yer verdiği 60 kılâm ve stran yazıp bestelemiştir. Bunlardan iki örnek; Apê Mûsa ve Ferhat Tepe anılarına yapıp seslendirdiği kılamlarıdır⁴⁹.

1.6.12. Birahîmê Newrozî (.....-2001)

Birahîmê Newrozî ya da halk arasında 'Xalê Birê' olarak tanınan Doğu Kürdistan'ın usta dengbêji, Urmiye kentine bağlı Conî köyündendir. 'Şikaki' aşiretinden olduğundan çevresinde oldukça tanınan ve sevilen bir simadır. Serhat bölgesinin de tanınan dengbêj simalarından birisidir. Yıllarca Urmiye Radyosu'nda usta kadın dengbêjlerden İranxanê ile beraber kılâm söylemiştir. 1986 yılında İran'dan siyasi nedenlerle İstanbul'a kaçır ve burada İran ajanları tarafından saldırıya uğrayarak ağır biçimde yaralanır. Üç ay hastanede yatar. İstanbul'da amatörce 4 kaset hazırlar. Kasetlerinde söylediği kılamların çoğunun menşei kendisine aittir. Öyle ki İstanbul

⁴⁷ Kendal Nezan, a.g.e. , Cilt 2, s.1729.

⁴⁸ Antolojiya Dengbejan, s1761.

⁴⁹ Kendal Nezan, a.g.e. ,Cilt 2, s. 1782.

üzerine de bazı kılamlar yapmıştır. 1993 yılında çıkan bir af ile İran'a döner ve orada ticaretle uğraşır. İstanbul ile ilişkilerini kopartmaz, İran'dan getirdiği halı, semaver ve benzeri malları İstanbul'a getirip, dostları aracılığı ile satarak geçimini temin eder. Dengbêjliği süresince yaklaşık 1000 kılam söyler. Bunlardan yaklaşık 600 tanesi kendisinin yapıp söylediği kıamlardır. Urmiye Radyosu Kürtçe Bölümü'nde halen yaklaşık 300 kılamı mevcuttur. 'Keçikê Canê', 'Hevalo', 'Eşqa Dilan' kıamları onun tarafından seslendirilen güzel nağmelerden sadece birkaçıdır. Birahîmê Newrozî 2001 yılında doğduğu köy olan Conî de hayata 'elveda' der ve aynı köyde defnedilir⁵⁰. [17]

1.6.13. Salihê Qûbînî (1949-...)

Dengbêj Salihê Qûbînî, Xerzan (Garzan) yöresinin önde gelen dengbêjlerinden birisidir. Asıl adı Mehmet Salih Yorulmaz olan Qûbînî, 1949 yılında Siirt Kurtalan ilçesine bağlı 'Eyndarê' (Ağaçlıpınar) köyünde doğar. Uzun süre 'Qûbînê' (Beşiri) kazasında yaşadığı için bu isimle anılmaktadır. Salihê Qûbînî, özelde Xerzan bölgesinde, tanınan önemli dengbêjlerden birisidir. Filehên Koxan, Êzîdiyên Hemdûna, Şerê Mala Faro û Seyîdên Badayê, Batmana Şewitî, Bişêriya Kambax, Êliyê Ünîs, Keremê Qolaxasî, Şêxên Zoqeydê, Begên Eyndarê ve Koçerên Kanîgewrkê Salihê Qûbînî'nin kılam ve söylemlerinde ruh bulur. Kısacası bu usta Xerzan Ovası'nın sesi ve avazıdır. 'Lawiko Dîno', 'Haylo Li Min' ve 'Hawer Were' dile geldiği zaman, Salihê Qûbînî akla gelir. Ayrıca Seydayê Cegerxwîn tarafından da çok sevilen 'Emê Gozê' adlı kılam onun ağzından söylenen en güzel parçalardan birisidir. Yaklaşık 40 yıldır kılamlarla içiçe olan usta dengbêj, bugüne kadar sayısız amatör ve 10'a yakın da profesyonel kasete imza atmıştır. Yoksulluktan dolayı birçok yer dolaşan usta dengbêj halen Batman kent merkezinde yaşamakta, dengbêjlikten ziyade ağır inşaat işleriyle uğraşmaktadır⁵¹. [18]

SONUÇ

Dil bilindiği gibi, ulusal tezlerin öncelikli ele aldığı konulardan biridir. Bir ulus hayal etmek veya inşa etmenin temeli dilin korunması ve geliştirilmesi ile mümkündür. Kürt ulusal kimliği inşa çabasında olan Kürtler için Kürtçenin korunması ve geliştirilmesi referans kaynakları Dengbêjlerin anlattıkları sözlü kültür ürünleri olmuştur. Benzeri düşünceler Kürt tarihi ile ilgili çalışmalarada da dile getirildiği gibi, son dönemde konusu " Kürt Folkloru'nun" en önemli kaynakları olarak gösterilen sözlü kültür ürünlerinin derlenmesi veya yorumlanması ile ilgili çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmaların kaynağını dengbêj ve dengbêjlik geleneği oluşturur. Kürt edebiyatı ve Kürt dilinin zenginliği dengbêjlerin söylediği klamlarda günümüze taşınmıştır. Dengbêjlik geleneği içinde icra edilen klamlar Kürtçenin günümüze kadar var-

⁵⁰ Antolojiya Dengbejan, s.56.

⁵¹ Kendal Nezan, a.g.e. , Cilt 2, s.1790.

lığını korumasında ve kültürel öğelerin taşınmasında önemli tarihi ve kültürel bir öneme sahiptir.

Kürt sözlü kültürünün önemli referans kaynakları olan dengbêjlerin dile getirdikleri bu sözsel ürünlerin korunması için derlenip yazıya geçirilmesi çalışmaları daha da kapsamlı hale getirilmelidir. Böylece unutulmalarının ve kaybolmalarının önüne geçilebilecek ve “ulusal kimliğin” inşasında daha verimli kullanılacaktır.

KAYNAKLAR

- Antolojiya Dengbêjan** (2007), Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Diyarbakır.
- ARAS, Ahmet (2004), **Efsanevi Kürt Şairi Evdale Zeynike**, Evrensel Basım Yayın, İstanbul.
- ASSMANN, Jan (2001), **Kültürel Bellek**, Çev. Ayşe Tekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- BENJAMİN, Walter (1993), **Son Bakışta Aşk**, Çev. Nurdan Gürbilek, Metis Yayınları, İstanbul.
- BİNGÖL, Osman Doğu (2006), **Günümüz Kent Yaşamında Sözlü Kültürün Yeni Sanatsal ifade Aracı Olarak Kullanımı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ÇELEBİ, Nevzat N. (2007), ‘**Dil Bir Güneştir.**’ Kültürel Çoğulcu Gündem Dergisi, 7. Sayı, 24 Temmuz.
- Esmer Popüler Kültür, Dengbêj Özel Sayısı 22**, İstanbul.
- JWAİDEH, Wadie (1999), **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KESKİN, Necat (2006), **Mardin ve Çevresinde Bir Anlatım Biçimi Olarak Mitriphık**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- NEZAN, Kendal, **Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları**, Cilt 1, Haz. Mehmet Bayrak, Özge Yayınları, Ankara.
- NEZAN, Kendal (2002), **Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları**, Cilt 2, Haz. Mehmet Bayrak, Özge Yayınları, Ankara.
- ONG, Walter (1993), **Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözüün Teknolojileşmesi**, Çev. Sema Postacıoğlu Banon, Metis Yayınları, İstanbul.
- ÖZ, Süleyman (2006), **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Kültüründe Hikaye Anlatıcılığı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- PARILTI, Abidin (2006), **Dengbejler: Sözün Yazgısı**, İtaki Yayınları, İstanbul.
- POCHE, Christian (1996), **“Kürt Müziği”** (çev.Kerem Özdemir), **K. NEZAN ve DİĞERLERİ, Kürt Müziği**, Avesta Yayınları, İstanbul.
- SALİHE, Kevirbiri (2005), **Karapate Xaco**, Elma Yayınları, İstanbul.
- UYGAR, Yusuf (2009), **Kültürel Bellek ve Dengbéjlik: Doğu Anadolu’daki “Dengbéjlik” Gelenğinde Bellek Üretimi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- UZUN, Mehmet (2006), **Dengbéjlerim**, İtaki Yayınları, İstanbul.